

В. М. Богуцький,
Національна академія внутрішніх справ, м. Київ

КОГНІТИВНИЙ ТА ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ МОВознавчого ДОСЛІДЖЕННЯ

Когнітивний та лінгвокультурологічний інструментарій мовознавчого дослідження. В. М. Богуцький. У статті розглядаються ключові термінопоняття, що використовуються при вивченні мовних явищ у контексті сучасних лінгвістичних студій. Основна увага приділяється аналізу таких одиниць когніції, як гештальт, концепт, мовна картина світу, лінгвокультурема.

Ключові слова: термінопоняття, гештальт, концепт, мовна картина світу, лінгвокультурема.

Когнитивный и лингвокультурологический инструментарий языковедческого исследования. В. Н. Богуцкий. В статье рассматриваются ключевые терминопонятия, что используются при изучение языковых явлений в контексте современных лингвистических студий. Основное внимание уделяется анализу таких единиц когниции, как гештальт, концепт, языковая картина мира, лингвокультурема.

Ключевые слова: терминопонятие, гештальт, концепт, языковая картина мира, лингвокультурема.

Cognitive and Linguistic-Cultural Set of Instruments of Linguistic Research. V. M. Bohutskyi. The article is devoted to key term notions using for study of language phenomena in the context of modern linguistic schools. Main attention is paid to the analysis of such units of cognition as gestalt, concept, language world picture, linguistic and cultural unit.

Key words: term notion, gestalt, concept, language world picture, linguistic and cultural unit.

Налаштованість лінгвокогнітологів на використання в процесі мовознавчого аналізу цілісних поняттєвих сутностей на позначення феномену репрезентації у свідомості індивіда образів явищ чи предметів в усьому розмаїтті їх зв'язків з іншими явищами чи предметами сприяє поширенню у царині сучасних лінгвістичних студій такого поняття, як гештальт (нім. *Gestalt* – «форма, образ, структура»), «запозиченого» мовознавцями-когнітологами з психології, де гештальти розуміють як «одиниці значення, які утворюють для того, хто сприймає, одне ціле» [2, с. 105].

Характерною ознакою гештальту можна вважати його «надсумативність» як особливий зв'язок окремих ознак: гештальт є такою ментально-психологічною структурою, у якій загальна форма є більш важливою і запам'ятовується легше, ніж сума окремих елементів.

Для лінгвокогнітологів важливою стала передусім така питома властивість гештальту, як здатність бути екстрапольованим з одного класу явищ чи предметів на інший в упізнаваному вигляді. Поняття гештальту активно використовує у своїх працях такий відомий американський науковець, як Дж. Лакофф. У радянському і пострадянському науковому просторі окремі перекладені російською мовою уривки з його праць та наукових доповідей – «Лінгвістичні гештальти» та «Мислення у дзеркалі класифікаторів» – з'явилися у 80-х рр. минулого століття. Поняття лінгвістичного гештальту дослідник пропонує розглядати як спосіб співвіднесення значень з поверхневими формами [6, с. 366] і стверджує, що і думки, і сприйняття, і емоції, і процеси пізнання, і моторна діяльність, і мова організовані за допомогою одних і тих самих структур – гештальтів [6, с. 359]. У роботі «Лінгвістичні гештальти» Дж. Лакоффа докладно розкриває своє розуміння цього терміна. По-перше, гештальти для Дж. Лакоффа є водночас цілісними й аналітичними. Вони складаються з частин, але не зводяться до сукупності цих частин (тобто є синтетичними сутностями). Гештальтам загалом притаманні певні додаткові функції, і їхні частини також можуть мати певні додаткові функції, якщо розглядати їх у межах гештальту. По-друге, гештальти можуть витлумачуватися більш ніж одним способом, залежно від прийнятої точки зору. По-третє, частини гештальту пов'язані внутрішніми стосунками, які поділяються на низку типів. Спосіб співвідношення частин у рамках гештальту входить до змісту самого гештальту. Властивості гештальту і типи відносин між його частинами можуть відрізнятися залежно від того, яка точка зору прийнята. По-четверте, гештальт може бути пов'язаний зовнішніми відносинами з іншими гештальтами. Він може складати частину іншого гештальту чи проектуватися на нього іншим способом. При проекції частини одного гештальту відображаються на частинах іншого гештальту. Результатом такої проекції буде «успадкування» частинами другого гештальту властивостей і відносин першого. За твердженням Дж. Лакоффа, існують різноманітні типи такого проектування, наприклад, умовивід чи проектування, що відображає довільні, символічні або культурні асоціації. По-п'яте, зовнішні стосунки гештальту з іншими гештальтами є властивістю гештальту у цілому. Ці зовнішні стосунки також можуть бути різноманітними залежно від прийнятої точки зору. По-шосте, однією з властивостей гештальту може бути те, що він знаходиться в опозиції до іншого гештальту. Окрім цього, деякі властивості гештальту можуть виділятися як базисні. Гештальти, які знаходяться у відношеннях опозиції, зазвичай мають однакові базисні властивості. Дж. Лакофф вважає також необхідним наголосити, що гештальти – це структури, які використовуються у когнітивних процесах – мовних, мисленневих, перцептуальних, моторних тощо. При цьому, на думку Дж. Лакоффа, процеси самі по собі можна розглядати як гештальти, причому їх аналіз не передбачає необхідності дроблення аналізованої сутності на елементарні частини. Аналіз, здійснюваний людиною, обмежений можливостями, намірами й точкою зору людини. За умови різних можливостей, намірів, точок зору результати аналізу будуть відрізнятися не лише за ступенем деталізованості, а й самими виділеними частинами [6, с. 359-360], наприклад: *доля* – «дорога»; *доля* – «розлучниця»; *доля* – «злодійка»; *доля* – «фортунна» (подарунок долі тощо).

Положення, сформульовані американським дослідником, достатньо чітко окреслювали контури гештальту як певного поняття. Завдяки перекладу його робіт російською мовою та їх публікації у тодішніх радянських наукових часописах це поняття почало поступово використовуватися та розроблятися й мовознавцями східнослов'янських країн. Зокрема, поняття гештальту використовується у розвідці московських лінгвістів Л. Чернейко та В. Долинського «Гештальтная структура абстрактного імені» (1995 р.), а також у працях інших дослідників, де воно проєкується головним чином на ті вербалізовані відповідними лексемами об'єкти, які не існують в емпіричному досвіді як певна реальність, а тому допускають найрізноманітніші тлумачення. Для дескрипції концептів такого типу Л. Чернейко та В. Долинський і вводять поняття гештальт абстрактного імені, який потрактовується ними як своєрідна «маска», яку «одягає» на себе абстрактне ім'я. Найбільш прийнятним для себе із запропонованих Дж. Лакоффом визначень гештальту російські дослідники вважають тлумачення гештальту як способу співвіднесення значень з поверхневими формами, розуміння його як способу вербалізації смислу і засобу осмислення мовної форми. Розглядаючи ім'я «Судьба» як об'єкт концептуального й асоціативного аналізу, Л. Чернейко та В. Долинський виявляють наступні особливості гештальтів: 1) гештальт – імплікатура дієслівної поєднувальності імені; 2) гештальт – імпліцитний допоміжний суб'єкт метафори; 3) гештальт – результат глибинного поєднання гетерогенних сутностей, абстрактної й конкретної. Оскільки абстрактна сутність – конструкт невидимий, ідеальний, вона, приймаючи подобу видимого, фізичного, ототожнюється з ним. При цьому експлікована спільна властивість абстрактного і конкретного становить підґрунтя імпліцитної метафори [13, с. 24]. Виявлення гештальтів названі дослідники вважають найголовнішим завданням при виленовуванні й описі того чи того концепту. Під гештальтом вони розуміють уявлення носіїв мови, які приховані в імені і розкриваються при їх поєднанні з іншими лексико-семантичними одиницями, в процесі «відшукування образів змістового наповнення знака» [1, с. 308]. У такий спосіб можна віднайти гештальти, за допомогою яких одне явище сприймається крізь призму іншого, більш зрозумілого. Зміст цього теоретичного твердження, сформульованого московськими дослідниками, розкривається, як було зазначено, на прикладі концепту «судьба»: коли ця «абстрактна сутність», «невидимий ідеальний інструмент» перетворюється на «видиме», «матеріальне», ототожнюється з ним, тоді чітко проступає приховуваний за ним зміст, наприклад: «судьба – дорога» (*ухабы судьбы, повороты судьбы etc.*). Таке «демаскування» закодованих смислів у наведеному чи будь-якому іншому концепті смислів, що назагал виявляє схильність людини в процесі оперування абстрактними поняттями порівнювати абстрактне (словесно-логічне) з конкретним (наочно-образним), і ґрунтується на принципі аналогії – подібності й перенесенні ознак одного явища на інше (найчастіше, як було зазначено у наведеному вище визначенні концепту А. Вежбицької, з ідеального у матеріальний / реальний світ), що й робить зрозумілими охарактеризовані нами вище спроби низки дослідників, зокрема, Дж. Лакоффа та М. Джонсона, розглядати такі феномени як концептуальні метафори.

Важливим видається нам і те, що вищезгадані московські дослідники у своїй розвідці, яка в галузі вивчення гештальтів стала однією з перших у східнослов'янському науковому просторі, визначають співвідношення гештальтів як структур знання з іншими одиницями когніції, зокрема з концептами, і подають своє бачення концептуального аналізу: «Концепт імені може бути представлений як у гештальтах (більш наочно), так і в архетипах (більш абстрактно). Подібно до того, як при компонентному аналізі виленовуються мінімальні семантичні складові імені, концептуальний аналіз виявляє прагматичні складові (прагматичні множинники) – гештальти, що повторюються у концептах різних імен і зумовлюють прагматичну форму абстрактного імені» [13, с. 25-26].

Варто зазначити також те, що концептом стає не будь-яке явище реальної дійсності, а лише таке, яке «є актуальним і вартісним для даної культури, має достатню кількість мовних одиниць для своєї фіксації, є темою прислів'їв і приказок, поетичних й прозаїчних текстів. Вони є свого роду символами, емблемами, які відповідним чином вказують на текст, ситуацію, знання, що їх породили. Вони є носіями культурної пам'яті народу» [9, с. 28]. Запропоноване В. Масловою визначення концепту у своїх ключових моментах перегукується з точкою зору на проблему Ю. Степанова, який вбачав у концепті базову одиницю культури, її концентрат, структура якого вбирає у себе і етимологію концептолексми, і ущільнену до найсуттєвіших ознак змісту національну історію, і сучасні асоціації. Як категорію лінгвокультурології розглядає концепт і В. І. Карасик. У своїх працях «Культурогенные концепты» (Волгоград, 2006), «Языковой круг: личность, концепты, дискурс» (Волгоград, 2002) він позиціонує концепт як культурну (культурогенну сутність), яка є багатовимірним смисловим утворенням, в якому можна виділити ціннісну, предметно-образну та поняттєву складову; концепт є значущим, усвідомлюваним, типізованим фрагментом досвіду, який зберігається в людській пам'яті. Тому, становлячи своєрідну квінтесенцію досвіду (сукупного) мовної особистості, «концепт оточується емоційним, експресивним, оцінним ореолом (на відміну від фреймів, скриптів та інших моделей представлення знань); це «купка» уявлень, понять, знань, асоціацій, яка супроводжує слово й поняття, що ним виражається. Концепти – предмети емоцій, симпатій та антипатій, а часом і зіткнення різноманітних явищ» [9, с. 28]. Ці висновки сучасних дослідників за своєю основною ідеєю співзвучні висловлюванням їх авторитетних попередників, зокрема, німецького філософа-екзистенціаліста М. Гайдеггера, який вважав концепт семантичним утворенням, позначеним лінгвокультурною специфікою, яке у той чи інший спосіб характеризує носіїв відповідної етнокультури і, відображаючи етнічний світогляд, маркує етнічну мовну картину, стаючи, таким чином, «цеглинкою» для будівництва «дому буття» духу народу. За твердженням знаного російського науковця Д. Лихачова, концепт є одиницею знання, що відображає зміст усієї людської діяльності. На думку вченого, концепт не безпосередньо виникає із значення слова, а є результатом зіткнення лексичного значення слова з культурно маркованим – особистим та соціальним – досвідом людини: «І слово, і його значення, і концепти цих значень, – наголошував Д. Лихачов у своїй статті «Концептосфера русского языка», – існують не самі по собі у якійсь

незалежній невагомості, а у певній людській «ідеосфері». Кожна людина має свій індивідуальний культурний досвід, запас знань та навичок ... якими й зумовлюється багатство значень слова і багатство концептів цих значень, а часом, до речі, і їхня бідність, однозначність ... По суті, у кожної людини є своє коло асоціацій, відтінків значень і, відповідно до цього, свої особливості щодо потенційних можливостей концепту. Чим менший культурний досвід людини, тим бідніша не лише її мова, але й «концептосфера» її словникового запасу, як активного, так і пасивного. Концепти виникають у свідомості людини не лише як «натяки на можливе значення», «їх алгебраїчне вираження», але й як відгомін попереднього мовного досвіду людини загалом – поетичного, прозаїчного, наукового, соціального, історичного тощо» [7, с. 281-282]. Відтак, як висновок російський науковець, концепт тим багатший, чим багатшим є національний, становий, класовий, професійний, родинний та особистісний досвід людини, який відкривається у словниковому запасі окремого індивіда. Д. Лихачов позиціонує цей досвід як концептосферу, зазначаючи при цьому, що «концептосфера національної мови тим багатша, чим багатша уся культура нації – її література, фольклор, наука, зображувальне мистецтво ... вона співвідносна з усім історичним досвідом нації і особливо з релігією» [7, с. 282].

Як бачимо, усі наведені вище точки зору на концепт є «культурно відміченими». І це не дивно, оскільки людина, за твердженням американського психолога Дж. Брунера, детермінується насамперед історією і культурою, вона «приречена жити в культурі так само, як вона живе у біосфері», а відтак саме аспекти культури як «особливого типу знання», «системи колективної пам'яті і колективної свідомості» [8, с. 219] становлять один з тих екстралінгвістичних факторів, які відіграють важливу роль у формуванні концептів як різноманітних репрезентованих у мові ментально-психологічних сутностей, що досліджуються у рамках новітньої міждисциплінарної предметної ділянки мовознавства, яка отримала назву лінгвокультурологія, у центрі уваги якої знаходяться різноманітні кореляційні зв'язки мови та культури. За твердженням В. Воробйова, об'єктом дослідження в лінгвокультурології є «взаємозв'язок і взаємодія культури і мови в процесі її функціонування і вивчення інтерпретації цієї взаємодії як єдиної системної цілісності. Зміст культурології повинен мати своїм предметом національні форми буття суспільства, відтворені в системі мовної комунікації, засновані на культурних цінностях конкретного історичного суспільства» [4, с. 32]. В. Маслова позиціонує лінгвокультурологію як науку, основною метою якої є «вивчення способів, якими мова втілює у своїх одиницях, зберігає і транслює культуру» [9, с. 28]. Відтак логічно, що основною одиницею цієї, «здвоєної» відповідно до новітніх тенденцій розвитку науково-лінгвістичної галузі, стає одиниця, яка об'єднує у собі аспекти мови й культури – лінгвокультурема. З урахуванням цього, об'єкт дослідження лінгвокультурології визначається як система лінгвокультурем, «їх внутрішня і позамовна семантика, парадигматичні й синтагматичні відношення, а також співвідношення таких систем у різних мовах і культурах» [4, с. 8].

Серед низки міждисциплінарних галузей лінгвістичного знання, що швидко набули розвитку, одне з чільних місць останнім часом посідає й етнолінгвістика, – наука, яка займається дослідженням зв'язків між мовними і культурними явищами, вивчає мову в співвідношенні з етносом як певним «колективом людей, що природно склався на основі оригінального стереотипу поведінки, який існує як енергетична система (структура), який представляє себе усім іншим схожим колективом, виходячи з відчуття компліментарності» [5, с. 611]. При цьому саме мова вважається основним, найбільш яскравим і стійким показником етносу [12, с. 311]. Сутність етнолінгвістичного підходу до мови, загальні риси якого намітилися ще на початках ХІХ ст. в діяльності представників міфологічної школи (братів А. і Ф. Шлегелів, Я. Грімма, Ф. Буслаєва, О. Афанасьєва, О. Потебні), була чітко визначена ще у першій третині ХХ ст. у працях одного з «батьків» цього напряму мовознавчих студій Е. Сепіра, який стверджував, що «мова є суто історичним набутком (людського) колективу, продуктом тривалого соціального вжитку» [11, с. 29]. У цьому сенсі – з точки зору «хронологічної спрямованості» – етнолінгвістика протистоїть соціолінгвістиці. Якщо перша з названих дисциплін, за слушним спостереженням російського мовознавця М. Толстого, «оперує переважно історично важливими даними, звертаючись до «живої історії», «живої давнини» і прагнучи у сучасному матеріалі відшукувати й історично витлумачувати факти й процеси, які піддаються історичному впорядкуванню, друга базується майже виключно на мовному матеріалі сьогодення і розглядає його передусім у комунікативно-функціональному, структурно-описовому й нормативно-синхронному аспектах» [12, с. 306-307]. Відтак, етнолінгвістику й соціолінгвістику можна розглядати як дві сторони однієї медалі: соціолінгвістика презентує синхронний зріз проблеми «мова і людське суспільство»; етнолінгвістика значною мірою сфокусована на діахронних аспектах мовних явищ, що вимагає реконструкції цілого комплексу фактів історичного буття народу (етносу), оскільки, як наголошує знаний російський лінгвіст М. Толстой, «консервація окремих слів (і значень) спостерігається на різних етапах розвитку мови (різних і у хронологічному, і в структурному відношенні)» [12, с. 308].

Одним з центральних понять етнолінгвістики є поняття «мовної картини світу». У контексті сучасних лінгвістичних студій антропологічного спрямування термін «мовна картина світу» набуває більш широкого трактування порівняно з тим, яке йому було притаманне у працях російських та українських мовознавців 1970-х рр.

На противагу дослідникам сімдесятих років минулого століття, котрі трактували мовну картину світу (МКС) як «знання, закріплене в словах і словосполученнях конкретної розмовної мови» (Г. Брутян), або як «спосіб існування лексики у свідомості носія» (Ю. Караулов), сучасні мовознавці заперечують абсолютний примат лексичних засобів у творенні національної мовної картини світу, оскільки найповніше зреалізувати себе і взяти повноцінну участь у комунікативному акті лексичні засоби можуть лише через посередництво синтаксичних структур, передусім таких, як речення чи текст. Так, В. Телія відзначає, що МКС виникає не лише завдяки потенціалу конкретної лексики та «опредмечування процесуальних значень», але й завдяки «використанню синтаксичних конструкцій, які з перших етапів існування мови відображали відношення між

елементами дійсності» [14, с. 178]. Це твердження російської дослідниці суголосне ідеям А. Вежбицької, яка вважає, що національно-культурні особливості національної ментальності та характеру, властиві для того чи іншого етносу, виявляються не лише на лексико-семантичному, але й морфологічному та синтаксичному рівнях мови.

Відтак, національну мову можна вважати чи не найважливішим етногенним фактором і засобом «етнічної соціалізації» індивіда, яка забезпечує надання мовній особистості когнітивних орієнтацій, прилучає її до безперервної культурної традиції відповідного народу [10, с. 47-48].

У свідомості людей, що розмовляють різними мовами, виникають різні «картини світу». Об'єктивна реальність, переломлюючись крізь «проміжний світ» етнічної мови, набирає особливих характеристик і вже не може трактуватися єдиною і незмінною для різних етносів. На відмінність сприйняття світу в рамках різних соціокультур вказує Г. Брутян, розвиваючи в своїх працях гіпотезу мовної відносності американських вчених Е. Сепіра і Б. Уорфа: «Ми сприймаємо світ і дійсність, що нас оточує, з позиції нашої мови, через призму мови, згідно з нашими мовними звичаями ... Ми бачимо, чуємо і сприймаємо так чи інакше ті чи інші явища головним чином завдяки тому, що мовні норми нашого суспільства передбачають дану форму відображення» [3, с. 40]. Інтерпретація дійсності, її сприйняття залежить, таким чином, від мовних норм даного суспільства.

Результати огляду деяких з найновіших тенденцій розвитку сучасної лінгвістики та аналіз змісту питомих для них ключових термінопонять засвідчують, що основним річизцем сучасних наукових студій є актуалізація антропологічних аспектів мовознавчих студій, пов'язаних з дослідженням усього комплексу взаємозв'язків мови і людини як її носія, наслідком чого є формування нових теоретико-методологічних підходів до вивчення мовних явищ та поява міждисциплінарних галузей знання.

Література:

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
2. Бенеш Г. Психология : dtv-Atlas : довідник / Г. Бенеш. – К. : Знання, 2007. – 510 с.
3. Брутян Г. А. Гипотеза Сепира-Уорфа / Г. А. Брутян. – Ереван : Луйс, 1967. – 167 с.
4. Воробьев В. В. Лингвокультурология : теория и методы / В. В. Воробьев. – М. : Российский ун-т дружбы народов, 1997. – 332 с.
5. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – М. : Индрик, 1994. – 683 с.
6. Лакофф Дж. Лингвистические гештальты / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая семантика. – М. : Прогресс, 1981. – Вып. 10. – С. 350-368.
7. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : антология. – М. : Academia, 1997. – С. 280-287.
8. Лотман Ю. М. Избранные статьи : в 3-х т. / Ю. М. Лотман. – Таллин : Александра, 1992. – Т. 1. – 1992. – 479 с.
9. Маслова В. А. Лингвокультурология : учеб. пособие / В. А. Маслова. – М. : Академия, 2001. – 208 с.
10. Морковкин В. В. Язык как проводник и носитель знания / В. В. Морковкин, А. В. Морковкина // Русский язык за рубежом. – 1997. – № 1-2. – С. 44-53.
11. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир ; [общ. ред. и вступ. ст. А. Е. Кибрика]. – М. : Прогресс, Универс, 1993. – 656 с. (Филологи мира).
12. Толстой Н. И. Этнолингвистика в кругу гуманитарных наук / Н. И. Толстой // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : антология. – М. : Akademia, 1997. – С. 306-315.
13. Чернейко Л. О. Имя СУДЬБА как объект концептуального и ассоциативного анализа / Л. О. Чернейко, В. А. Долинский // Вестник Московского университета. Филология. – 1996. – № 6. – С. 20-41.
14. Яковлева Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия) : монография / Е. С. Яковлева. – М. : Гнозис, 1994. – 344 с. (Язык. Семиотика. Культура).